

Pitääkö olla huolissaan totuudesta?

Julkaisin *Tieteessä tapahtuu* -lehdessä 2/2019 kirjoituksen ”Kuka hukkasi totuuden?”, jossa peräänkuulutin postmodernilta filosofialta itse-kritiikkiä totuuden käsitteen rapautumisesta (Niiniluoto, 2019). Sami Pihlström (2019) tarttuu tyylikkäästi tähän haasteeseen laajentaen sitä pragmatismien osalta, kun taas Antti Hautamäki (2019) tarjoaa omaa näkökulmarelativismiaan realismiin sijaan. Minun puheenvuorostani riippumattoman, lähinnä ruotsalaiseen keskusteluun viittaavan mielenkiintoisen puolustuksen postmodernismille on esittänyt Nora Hämäläinen kirjassaan *Är Trump postmodern?* (2019). Paul Korvelan ja Johanna Vuorelman (2020) vastine, joka pohtii tieteenfilosofian ja politiikan eroavaisuutta, jättää minut edelleen huolestuneeksi totuuden kohtalosta totuudenjälkeisellä ajalla.

Totuuden jälkeen?

Lukiessani Korvelan ja Vuorelman toimittamaa teosta *Puhun niin totta kuin voin* (2017) olin yllättynyt, että monin tavoin nasevia historiallisia analyysejä esittävät politiikan tutkijat suhtautuivat varsin nihkeästi puheeseen ”totuudenjälkeisestä ajasta”. Muutamissa kohdissa esitetyt oudoilta tuntuvat huomautukset totuudesta ja tieteenfilosofisesta realismista näyttivät paljastavan, että näiltä kommentaattoreilta puuttui asianmukainen totuuden käsite. Vuorelman mukaan jako valheeseen ja totuuteen ”edustaa karikatyyriä, jota on lähes mahdotonta käyttää analyyttisesti”, ”totuus on uskon, ei järjen kysymys” ja ”faktaa olisi mielekkäämpää tarkastella tulkintana” (s. 40–41), epäilin hänen sotkeutuneen postmodernismin pauloihin.

Vastauksessaan Korvela ja Vuorelma (2020) toteavat, että ”politiikan totuudet eivät ole tieteenfilosofiaa”. Tätä teesiä voikin hyvin perustella sillä, että politiikan kielessä esiintyy todellisuutta koskevien väitelauseiden ohella monien mui-

den kielipelien ilmauksia (arvoväittämiä, kehuja, moitteita, suostutteluja, julistuksia, käskyjä, tulkintoja, vertauksia, metaforia, kysymyksiä, argumentteja ja praktisia päätelmiä), joihin perinteinen realistinen totuusteoria ei liitä totuusarvoa. Korvela ja Vuorelma myös valittavat, että totuudenjälkeistä aikaa koskevassa kamppailussa vastapuolet omaksuvat ”naiivin” tai ”yksiselitteisen” totuuskäsityksen (s. 54). Itse pidän totuudenjälkeisen ajan ehkä ainoana hyvänä puolena sitä, että valeutisten leviäminen ja holtiton puhe ”vaihtoehtoisista faktoista” on herättänyt myös tyrmistystä. Tämä osoittaa, että ihmisillä on laajasti oikea näkemys siitä, että totuudelta tulee vaatia vastaavuutta todellisuuden kanssa, mikä ilmaisee niin sanotun korrespondenssteorian realistisen ytimen. Totuuden käsitettä ei pidä vesittää ajattelemalla, että totuus on vain hyödyllinen uskomus (pragmatistit) tai jonkin ryhmän mielipide (relativistit). Viime aikoina analyyttisen filosofian piirissä on kehitelty myös totuuspluralismia (mm. Crispin Wright ja Michael Lynch), jonka mukaan vaihtelevissa yhteyksissä voidaan soveltaa erilaisia totuuskäsitteitä – esimerkiksi tieteen tosiasiaväitteissä korrespondenssia ja arvoväittämissä koherenssia. Oman käsitykseni mukaan on kuitenkin parempi rajata totuus ja epätotuus semanttisina käsitteinä yksiselitteisesti väitelauseisiin ja soveltaa muihin kielipeleihin pragmaattista kielellisten tekojen teoriaa (J. L. Austin, John Searle). Esimerkiksi joukkotiedotuksessa uutiset ja dokumentit koostuvat väitteinä muotoilluista lauseista ja kuvista, kun taas fiktiö, viihde ja musiikki ovat pääosin informaation välitystä ilman totuusarvoa (ks. Niiniluoto, 1989).

Korvelan ja Vuorelman mielestä ”totuudenjälkeisen ajan käsitteellä on vähän analyyttistä selitysvoimaa” (s. 54). Itse näkisin juuri tässä mahdollisuuksia filosofian, mediatutkimuksen ja valtio-opin yhteistyöhön. Filosofit kyllä osaavat erottaa toisistaan valeutiset (epätosien väitteiden levittäminen), valehtelun (epätoden tai epätodeksi uskotun väitteen intentionaalinen välittäminen vastaanottajan pettämiseksi; ks. Niiniluoto, 1994) ja paskanpuhumisen (*bullshit*, juttelu piittaamatta totuuden ja epätotuuden erosta; ks. Phillips, 2020). Valheilla on asteita puolittotuuksista harhaanjohtaviin paisutteluihin ja suoranaisiin epätotuuksiin (kuten ”Paavi Franciscus kannattaa

Donald Trumpia presidentiksi”). On kohtuullista edellyttää empiiristä tutkimustietoa valehtelun yleisyydestä, mutta Korvela ja Vuorelma mielestäni liioittelevat vaatiessaan myös laskemaan mukaan valheet, jotka eivät ole tulleet julkisuuteen (s. 53).

Faktantarkastajat tekevät ansiokasta työtä paikallistaessaan vääriä väitteitä julkisista aineistoista ja somen trolleista. *The Washington Post* -lehti arvioi, että ahkerasti twiittaava presidentti Donald Trump ehti esittää epätosia tai harhaanjohtavia väitteitä virkakautensa ensimmäisinä kolmena vuotena 16 241 kertaa eli noin 14,8 kertaa päivässä. Kyseessä lienee lajinsa maailmanennätys, jonka rinnalla Machiavellin lupauksiaan pettävä ja valtaansa valheilla pönkittävä ruhtinaskin kalpenee. Se, että itseään kehuva Trump ja hänen populistiset kannattajansa tarkoitushakuisesti leimaaivat heitä arvostelevat eliitin lehdet valemediaksi (*fake news*), ei mielestäni osoita, että he olisivat yhtään kiinnostuneita totuudesta ja epätotuudesta realistisessa merkityksessä – pikemminkin kyse on vulgaaripragmatismien negatiivisesta soveltamisesta: jos uutinen on minulle haitallinen, se on epätosi. Brexitin vei läpi pääministerinä veijari Boris Johnson, joka syötti kansanäänestykseen harhaanjohtavia EU-väitteitä. Valehtelun taitoa löytyy lännen johtajien ohella myös kaikista ilmansuunnista. Autojakin myydään entiseen tahtiin, vaikka yhtiöt ovat jääneet kiinni päästöjä koskevista väärännöksistä.

Epätotuuksien ja valheiden lukumäärän ohella on aihetta olla huolissaan siitä, että niistä merkittävimmillä on maailmanpolitiikassa turmiollinen välitön vaikutus ja kerrannaisvaikutuksia pitkällä aikavälillä (esimerkkinä Trumpin hallinnon tiedevastainen ilmastopolitiikka). Populismi menestyy, kun häikäilemättömien johtajien valheelliset lupaukset ja pelottelut otetaan herkkäuskoisesti todesta tai niitä siedetään ja välitetään silloinkin, kun ne paljastuvat huijauksiksi. Suomessa on ollut maan tapa, että julkisessa tehtävässä saa valehdella vain kerran. Kun Antti Rinne joutui eroamaan pääministerin tehtävästä yhden eduskunnalle annetun epäselvän puheenvuoron jälkeen, Jari Ehrnrooth (2019) on pitänyt tätä osoituksena, että meillä eletään yhä ”totuutta edeltävässä ajassa”.

Korvela ja Vuorelma väittävät, että totuuden-

jälkeisestä ajasta puhuminen ”ohittaa valheen pitkän historian” (s. 54). Minusta pikemminkin näyttää siltä, että kiinnostus valehtelun ajassa muuttuviin muotoihin on lisääntynyt (ks. esim. Phillips, 2020). Luultavasti elämistä vain ihminen osaa valehdella, ja jo Mooseksen laissa katsottiin tarpeelliseksi kieltää vääran todistuksen esittäminen lähimmäisestä. Toisaalta huoltani totuudesta ei lainkaan vähennä tietoa, että ennenkin on puhuttu pötyä ja palturia. Erityisen mielenkiintoista onkin kysyä, onko valehtelu saanut uusia muotoja ja ulottuvuuksia digitalisaation ja sosiaalisen median aikakaudella (ks. Vihma ym., 2018). Monien yhteisöllisyyttä ja myönteistä kansalaisaktiivisuutta tukevien mahdollisuuksien ohella some valitettavasti tarjoaa myös kontrolloimattoman alustan valemedioille, jotka eivät sitoudu journalismin eettisiin periaatteisiin, ja kanavan nimettömänä leviävälle disinformaatiolle, hevonkukulle ja vihapuheelle. Myös kehittyvät teknologiat tuovat jatkuvasti uusia haasteita – esimerkkinä *deepfake* eli tekoälyn avulla manipuloidut valheelliset valokuvat ja videot. Toden ja väärennöksen eroa onkin entistä vaikeampi havaita. Some tekee myös mahdolliseksi maalittamisen, jossa julkisessa tehtävässä toimiva henkilö otetaan joukkoistetun hyökkäyksen ja painostuksen kohteeksi. Suomessakin on ikäviä esimerkkejä näistä ilmiöistä, jotka voivat lamauttaa rehellisiä tutkijoita, poliitikkoja ja toimittajia, kaventaa sananvapauden toteutumista ja näin rapauttaa demokratiaa. Vaikka Korvelan ja Vuorelman mukaan on harhaanjohtavaa väittää totuuden murtuneen 2010-luvun puolivälissä (s. 54), jotain oireellista on siinä, että juuri vuonna 2015 Suomeen perustettiin media-alan yritysten etujärjestönä Mediapooli suorittamaan huoltovarmuuteen liittyviä tehtäviä, jotka pyrkivät takaamaan kyberturvallisuutta ja lehdistön vapautta.

Totuus uhattuna

Korvela ja Vuorelma vaativat aivan oikein, että totuudenjälkeisen ajan teesissä tulisi eritellä erilaisia politiikan areenoita (s. 53). Yksi näistä on sota-tila: ”Kun sota julistetaan, totuus on ensimmäinen uhri.” Tämä usein siteerattu lause esiintyy ainakin brittipoliitikko Arthur Pondonskyn vuonna 1928 ilmestyneessä teoksessa *Falsehood in Wartime: Propaganda Lies in the First World War*, mutta

se on liitetty myös moniin aikaisempiin ajattelijoihin, kuten kreikkalaiseen draamakirjailijaan Aiskhyloksen. Uuteen sotaan valmistautuminen oli Adolf Hitlerin mielessä, kun hän vuonna 1925 ilmestyneessä teoksessaan *Mein Kampf* julisti, että ”propagandan puhtaasti henkinen taso on asetettava sitä vaatimattomammaksi, kuta suurempi on se ihmisjoukko, johon sen on kohdistuttava” (Hitler, 1942, s. 209). Sen, että totuus joutuu koetukselle sodan aikana, koki isäni Yrjö Niiniluoto, joka toimi *Helsingin Sanomien* ja *Ilta-Sanomien* päätoimittajana talvisodan ja jatkosodan aikana. Valtion tiedotuslaitos harjoitti tuolloin sotasensuuria ennakkotarkastamalla sanomalehdet ja kutsumalla päätoimittajia puhutteluun siitä, mitä lehdet saavat kertoa Saksan sotamenehtymisestä tai oman armeijan tappioista. Vastuullisena tehtävänä oli välittää kansalaisille mahdollisimman luotettavaa mutta kotirintaman henkeä ylläpitävää tietoa – ja näin pitää sensuurin ja totuuden vaatimusten ristipaineissa yllä lehdistön sananvapautta.

Vaikka pitkään on tiedetty, että sota turmelee totuutta, vasta vähitellen on oivallettu, että totuus voi joutua uhriksi myös rauhan aikoihin kuuluvissa kamppailuissa, joita kutsutaan vaihtelevilla vertauskuvallisilla nimillä, kuten kylmä sota, kauppasota ja informaatioisota.

Brittikirjailija George Orwell esitti vuonna 1949 kirjassaan *Vuonna 1984* hyytävän kuvauksen tulevaisuudesta, jossa isovelvi valvoo kaikkia. Totuuden Ministeriön tunnuslauseen mukaan SOTA ON RAUHAA, VAPAUS ON ORJUUTTA ja TIETÄMÄTTÖMYYS ON VALTAA, ja Puolue määrittelee totuuden. Kiduttajahahmo O’Brien saa menneisyyttä työkseen väärentävän Wilsonin lopulta tunnustamaan, että $2 + 2 = 5$.

Orwellin dysutopia Oseaniasta kuvaa täydellistä totalitarismin tilaa ja siihen liittyvää ylhäältä alaspäin tapahtuvaa henkistä manipulaatiota. Vaikka sitä on verrattu Trumpin valtaannousuun (ks. Pihlström, 2019), oma totuudenjälkeinen aikamme on kuitenkin erilainen, sillä se on syntynyt liberaalin demokratian olosuhteissa – ikään kun alhaalta ylöspäin. Kansalaiset ovat valmiita hyväksymään valitsemiltaan poliittisilta johtajilta valehtelua ja muuta moraalitonta käyttäytymistä, samoin demokratian ja oikeusvaltion periaatteiden polkemista, jos heidän uskotaan ajavan oman

ryhmän etua. Korvelan ja Vuorelman mukaan on tutkimustiedon valossa arveluttavaa olettaa, että kansalainen yksinkertaisesti punnitsisi edustajansa totuus pohjaa ja sitten päättäisi suvaitseeko vai ei epätotuuksia (s. 52). Tunteet toki kuuluvat poliittiseen elämään, mutta jos edustajia todellakin arvioidaan pelkästään affektiivisesti ja ennakkoluuloisesti, tykkäyksinä ja inhoina, demokratia on heikoissa kantamissa. Itse asettaisin toivoa siihen, että totuudenjälkeinen aika on tilapäinen häiriö, joka ainakin osaltaan korjaantuu, kun sosiaalista mediaa opitaan käyttämään vastuullisesti ja ihmisten kriittistä medialukutaitoa vahvistetaan koulutuksen avulla. Koronaviruksen aiheuttama pandemia on myös lisännyt tieteellisen tiedon kysyntää ja arvoa – jopa niin, että Trumpkin on joutunut ainakin ajoittain kuuntelemaan terveystiedon asiantuntijaa ja suuret some-yritykset (Facebook, YouTube ja Twitter) poistivat Brasilian presidentin Jair Bolsonaron vääristeleviä lausumia viruksesta (ks. Sirén, 2020). Helsingin yliopiston rehtori Jari Niemelä (2020) kiteytti osuvasti, että kriiseistä selvitään rakentamalla yhteiskunnan resilienssiä eli palautumiskykyä tieteellisen tutkimuksen ja sivistyksen avulla.

Korvela ja Vuorelma (2017, s. 183) ovat olleet huolissaan siitä, että asiantuntijavalta voi johtaa ”puhtaaseen teknokratiaan”. Heille populismia vaarallisempi demokratian vastustaja näyttää olevan uusliberalistinen yritys muuttaa politiikka vaihtoehdottomaksi talouseksperttien areenaksi (vrt. myös Hämäläinen, 2019, s. 135, 160). Itse pidän Paavo Löppösen (2017, 2020) tapaan molempia trendejä – uusliberalismia ja populismia – kansainvälisissä ja kotimaisissa muodoissaan uhkina demokraattiselle oikeus-, sivistys- ja hyvinvointivaltiolle. Erityisesti teknokratian tai tiedemiesdiktatuurin mallit eivät seuraa ainakaan minun tieteellisestä realismistani sen enempiä kuin Hautamäen (2018) kriittisestä relativismista. Kannattamani maltillinen eettinen relativismi tukee demokratiaan liittyvää suvaitsevaisuutta ja aitoja arvovalintoja, kun taas totuusrelativismin torjunta rohkaisee objektiivisen puolueettoman tiedon etsintää ja tähän pohjautuva tiedoneuvonanto vahvistaa poliittisten päätösten faktapohjaa (vrt. myös Soininen, 2019).

Totuuden puolella

Totuudenjälkeinen aika olisi kovin epäuskottava teesi, jos sitä edeltäväksi oletettaisiin jokin fiktiivinen unelma-aika, jolloin kaikki ihmiset puhuivat totta. Oma tulkintani onkin se, että mieluummin tulisi viitata totuuden vallitsemiseen normatiivisena ihanteena. Vaikka uuden ajan moraalifilosofit ovat erotelleet ”valkoisia valheita” ja ”hätävalheita”, jotka ovat poikkeuksina oikeutettuja (ks. Niiniluoto, 1994), 1700-luvulla nousseen valistusajan pääsääntönä oli rehellisyys hyveenä, jota parhaiten voidaan toteuttaa kriittisen tutkimuksen ja kasvatuksen piirissä. Jürgen Habermasin (1986) suurisuuntaisen tulkinnan mukaan ”modernin projektille” oli ominaista Immanuel Kantin kolmen ”kriteeriksi” (puhdas teoreettinen järki, käytännöllinen järki, arvostelu-kyky) määrittämät tieteen, etiikan ja taiteen ohjelmat, joissa edistettiin omina sektoreinaan klassisia totuuden, hyvyyden ja kauneuden arvoja. Nämä ihanteet alkoivat vähitellen murentua 1900-luvun alun kulttuuripessimistien ja maailmansotien jälkeisten pettyneiden absolutistien ja idealistien piirissä. Tyypillinen esimerkki on militanttina marxilaisena aloittanut filosofi Jean-Francois Lyotard, joka teki vuonna 1979 ilmestyneessä raportissaan muodikkaaksi nimityksen ”postmoderni” uudelle aikakaudelle modernin jälkeen, kun valistuskautsi ”suurine kertomuksineen” on traagisesti päätynyt. Postmodernismista tuli pian laava ja löyhä termi, joka viittaa yhdysvaltalaiseen kirjallisuuden ja taiteen teoriaan sekä ranskalaisen filosofian suuntauksiin (kuten jälkistrukturalismi, dekonstruktio ja sosiaalinen konstruktionismi), vaikka kaikki sen otsikon alle sijoitetut ajattelijat eivät tätä nimitystä käytä itsestään.

Itse selvittelin välejäni postmodernismiin Suomen kulttuurirahaston vuosijuhlaesitelmässä 1988 ja sen täydennyksissä (ks. Niiniluoto, 1988/1994). Suhtauduin varsin myötämielisen ymmärtävästi postmodernismiin leikkisiin, totisiin ja vihaisiin versioihin, mutta päädyin niiden antavan ”osuvia piirteitä omaavan taudinkuvan todellisuuden häviämistä ja ihmisen pirstoutumisesta kulutusyhteiskunnassa” ja informaatioyhteiskunnassa. Johdinpäättökseksi mukaan ”ihminen voi parhaiten etsiä tulevaisuuttaan pitämällä kiinni ’modernin’ parhaasta perinnöstä – ts. rationaalisesta humanismista” (vrt. myös Niiniluoto, 1986).

Samoihin aikoihin arvioin kriittisesti tieteilisen realismin pohjalta marxilaisen tiedotusopin kiistoja, joissa oli jo ehditty kiistää objektiivisen joukkotiedotuksen mahdollisuus, koska ”luokkayhteiskunnassa ei ole todellisuutta sinänsä” (ks. Niiniluoto, 1990). Taustalla oli ”läntisen marxismin” piirissä esiintynyt (postmodernismille sukua oleva) ajattelutaipumus, jossa luonto objektiivisena kategoriana häviää ja yhteiskunta ”toisena luontona” on vain näennäistä ”valekonkreettisuutta”. Niin sanotun pääomalogiikan tutkijat väittivätkin, että kapitalistisessa yhteiskunnassa pääoma vääristää totuutta ja todellisuutta (vähän samaan tapaan kuin yleisessä suhteellisuusteoriassa massa aiheuttaa avaruuden geometrian kaareutumista), mistä seuraa karkea relativistinen jako esimerkiksi kapitalistiseen ja sosialistiseen fysiikkaan. Itse puolustin näkemystä, jonka mukaan ihmisen luomat yhteiskunnalliset tosiseikat ja lainomaisuudet osana Popperin maailma 3:a ovat todellisia siinä mielessä, että niistä voidaan esittää väitteitä, jotka ovat tosia tai epätosia korrespondenssiteorian mukaisesti. Näin pidin periaatteessa mahdollisena Pertti Hemánuksen ohjelmaa objektiiviselle joukkotiedotukselle, vaikka esitinkin varauksia hänen tapaansa rinnastaa tieteilijöiden ja toimittajien työ (vrt. Niiniluoto, 1989).

1990-luvulla maailmalla virisi tieteenfilosofin kahakka, jota – elokuvaa *Tähtien sota* (Star Wars) mukaillen – kutsuttiin Tieteiden sodaksi (Science Wars). Siinä kohteena oli laajasti ilmaisten objektiivisen totuuden ja tiedon mahdollisuus: muutamat postmodernit kulttuurintutkijat ja yhteiskuntatieteilijät väittivät, että tieteellä ei ole mitään erityisasemaa verrattuna muihin uskomusten muodostamisen tapoihin, kun taas tieteelliset realistit argumentoivat, että julkista näyttöä vaatimaan menetelmään pohjautuva tiede on luotettavin tapa etsiä ja rakentaa maailmaa koskevia käsityksiä. Osallistuin tähän kiistaan maltillisilla puheenvuoroilla teoksissani *Critical Scientific Realism* (1999) ja *Totuuden rakastaminen* (2003). Arvostelin totuusrelativismia, Paul Feyerabendin anarkismia, Edinburghin tieteen sosiologien ”vahvaa ohjelmaa” ja Bruno Latourin konstruktivismia, jonka mukaan luonnontieteiden ja lääketieteiden tutkijat laboratorioden neuvotteluissa luovat omat tutkimuskohteensa (ks. Niiniluoto, 2003a).

Kehittämäni kriittisen realismin mukaan tiede ei ylpeile, että sillä olisi jo lopulliset ja ehdottoman varmat totuudet hallussaan, vaan pikemminkin vertaisarvioinnin ja itseäänkorjaavan metodinsa ansiosta tieteellinen tieto lähestyy totuutta tutkijoiden yhteistyön avulla ja on parhaimmillaan totuudenkaltaista (*truthlike*).

Tieteen eettinen perushyve onkin rehellisyys, joka kieltää tutkimustulosten väärentämisen ja seipittämisen. Tämän vaatimuksen toteutumista ja onnistumista suomalaisessa tutkimuksessa ja tiedeviestinnässä voi seurata verkko-osoitteessa vastuullientiede.fi. Vuoden 2019 tiedebarometrin mukaan ilahduttavasti kolme neljästä suomalaisesta on kiinnostunut tieteestä ja luottaa yliopistoihin. Instituutioista vain poliisi ja puolustusvoimat saa korkeamman luottamuksen. Samanlainen rehellisyyden ja totuudellisuuden periaate kuuluu vapautta nauttivalle vastuulliselle journalismille (ks. Lehtinen, 2019). Erityisen merkittävä tämä totuuden vaatimus on silloin, kun media ”tutkivan journalismin” nimissä suorittaa yhteiskuntakriittistä tehtäväänsä paljastamalla epäkohtia ja väärinkäytöksiä. Jos virheitä sattuu, ne on korjattava pikaisesti tai annettava tilaa vastineille. Mielipalstoihini *Helsingin Sanomissa* kuuluukin päivittäin ilmestyvä ”Oikaisuja”. 1950-luvulla lapsuudenkotiini tuli aamuisin valtakunnan päälehtien lisäksi kaikkien puolueiden päääänenkannattajat, mikä opetti arvostamaan moniarvoisen median merkitystä.

Onko Trump postmoderni?

Kun tiede ja vastuumedia parhaansa mukaan puolustavat totuutta, miten ihmeessä maailma on ajautunut totuudenjälkeiseen aikaan? Kattavassa selityksessä on epäilemättä tarpeellista viitata – ilman syyttelyn makua – moniin erilaisiin vaikutustekijöihin, kuten globalisaatio, digitalisaatio, internet ja talouden kehitys (vrt. Vihma ym., 2018). Artikkelissa Niiniluoto (2019) arvioin, että postmodernismin tapa haastaa valistuksen ydinajatuksia on myös osaltaan luonut perustaa totuuden rapautumiselle, kun sen mentaaliset vaikutukset levisivät filosofiasta kulttuuritieteisiin ja yhteiskuntatieteisiin. Skeptisismi ja relativismi ovat toki olleet kiehtovia aiheita filosofian historiassa jo antiikista lähtien (ks. Grahn-Wilder, 2015), mutta 1960-luvulta lähtien manner-Euroopan postmodernit ajatteli-

jat – samoin kuin muutamat analyttisen filosofian edustajat (vrt. Hämäläinen, 2019) – kehittivät niistä laajaa huomiota ja julkisuutta saaneita uusia versioita. Pihlström (2019) ottaa arvioni vakavasti kantamalla huolta siitä, että pragmatistinen totuus käsitys ei ”luisu Trumpin populismin kaltaiseen turmiotilaan”. Hän tuo mukaan oivaltavasti uuspragmatisti Richard Rortyn esseen Orwellista ja päättyy tarpeeseen korostaa nykyisessä historiallisessa kontekstissa totuuden realistisuutta ja objektiivisuutta. (Pragmatismista, ks. myös Kilpinen, 2019, ja Määttänen, 2019.) Sen sijaan Hautamäki (2019) protestoi minua ja Pihlströmiä vastaan toteamalla, että jo 1900-luvun alun antropologia osoitti, miten erilaisia käsityksiä ihmisillä on mm. arvoista, rationaalisuudesta ja tiedosta. Näistä historiallisista tosiseikoista ei kuitenkaan vielä sellaisenaan seuraa relativismia tai postmodernismia, jotka ovat filosofisia oppeja totuuden tai tiedon suhteellisuudesta (ks. Niiniluoto, 2003a). On myös yllättävää kieltää ”yhteiskuntatieteiden vähättelynä” postmodernin filosofian vaikutus moniin tutkijoihin – tulihan sosiaalisesta konstruktionismista muotisuuntaus, jossa yhteiskunnan ajatellaan muodostuvan kielellisistä ”diskursseista”. Hautamäen (2018) ansiokkaasti kehittänyt maltillinen näkökulmarelativismi, joka torjuu relativismin radikaalit versiot (”kaikki käy”), on itse asiassa hyvin lähellä minun kriittistä realismiani, koska me molemmat hyväksymme käsitteellisen pluralismin. Mutta Hautamäen totuus käsitteeseen kuitenkin sisältyy pragmatismille sukua oleva episteeminen ulottuvuus, joka poikkeaa totuuden korrespondenssiteorian puhtaasti semanttisesta suhteesta kielen ja todellisuuden välillä. Onkin ongelmallista sanoa tieteen esittämiä hypoteeseja ”faktoiksi” (Hautamäki, 2019, s. 56), sillä maailmassa objektiivisesti vallitsevat tosiasiat eivät vaihdu, kun tiede korjaa toistaiseksi parhaita käsityksiään. Sama ongelma sisältyy John Deweyn määritelmään totuudesta ”perusteltuna väitettävyytenä”.

Filosofisten oppien kulttuurisista ja poliittisista vaikutuksista on monia esimerkkejä – osa selviä, osa kiisteltyjä. Aristoteleen määrittelemiä draaman kaaria noudatetaan yhä Hollywoodin filmituotannossa, vaikka monet käsikirjoittajat eivät olekaan lukeneet alkuperäistä *Rumousoppia*. Valistusfilosofit innoittivat Ranskan vallankumousta

ja Yhdysvaltojen itsenäisyysjulistusta. Sen sijaan Friedrich Nietzschen vallantahtoa korostava yliihmisoppi, jota toisteltiin kaunokirjallisuudessa ja eugeniikassa, tuskin riittää selittämään kansallissosialismin nousua Saksan kolmannessa valtakunnassa. Karl Marxin ahkerasti luetut tekstit antoivat taustan työväenluokan vallankumoukselle, mutta silti häntä ei voi pitää syyppäänä Stalinin terroriin. William James oli yksi Mussolinin suosikkifilosofoista. Kaiken kaikkiaan aatehistoriassa on vaikea yksiselitteisesti osoittaa kausaalisuhteita, mutta kulttuurievoluution tutkijat ovat argumentoineet, että ”meemit” leviävät ja välittyvät kielen lisäksi tapoina ja asenteina. Digitaalinen sosiaalinen media on tehnyt näistä diffuusion prosesseista entistä voimakkaampia ja vauhdikkaampia. Niinpä totuudellisuuteen liittyvä vähättely tai välinpitämättömyys on saanut uusia väyliä. Postmodernismin liittyvä pyrkimys purkaa erotteluja totuuden ja epätotuuden, tutkitun tiedon ja mielipiteen, asiantuntemuksen ja subjektiivisten kokemusten, faktan ja fiktion, dokumentin ja viihteen, tosiasioiden ja arvostusten välillä näkyy erityisen selvästi television ohjelmissa, joissa harhaanjohtavasti nimitetty ”tosi-tv” (*reality television*) tarjoaa loppumattoman määrän tekonäyteltyjä leikin, hömppäilyn, kilpailun, selviytymisen ja tirkistelyn tarinoita. Trump, joka jo liikemiehenä hankki kokemusta vehkeilevästä vallankäytöstä, ei varmaankaan ole lukenut ranskalaisia filosofejia, mutta epäilemättä sai tartuntaa ”ajan hengestä” tosi-tv:n *Diili*-sarjan tøykeänä juontajana.

Nora Hämäläinen (2019) esittää seikkaperäisen analyysin postmodernismin ja trumpilaisen uusoikeiston suhteesta. Hän asemoi itsensä liberaaliksi, vasemmistolaiseksi, feministiseksi ja ei-postmoderniksi filosofiksi (s. 119), mutta pääosin viileän terävän puheenvuoron keskeyttää ajoittain tuotumus siitä, miten tietämättömiä postmodernistien kriitikot ovat. Hämäläinen onnistuu mainiosti kuvatessaan ymmärrettävällä tavalla Michel Foucault’n, Jacques Derridan, Jean-Francois Lyotardin ja Judith Butlerin filosofisia tavoitteita. Toisin kuin jotkut postmodernistit, joiden mukaan ei voi erottaa jonkin henkilön todellista luontoa ja julkista ilmikuvaa, Hämäläinen haluaa osoittaa, että mainitut ajattelijat eivät oikeasti olleet totuudenvastaisia, vaan pikemminkin omal-

laan tavallaan tukivat objektiivisen tiedon täysin rationaalista tavoittelua tieteessä (s. 37). Samoin Sami Pihlström on monissa kirjoituksissaan osoittanut, että William Jamesin ja John Deweyn pragmatismi ei oikeasti vastannut siitä esitettyjä karikatyyrejä (ks. myös Määttänen, 2019).

Hämäläisen johtopäätökset valitsemiensa filosofien totuussuhteesta ovat kuitenkin kiistanalaisia. Postmodernismi ei tietenkään syntynyt tyhjästä, vaan sen taustalla oli 1900-luvun alun uusia virtauksia, kuten Friedrich Nietzschen perspektivismi (ei ole faktoja vaan tulkintoja) ja Sigmund Freudin psykoanalyysi (ihmisen rationaaliselta näyttävää käyttäytymistä ohjaavat alitajuiset mielihyvää etsivät vietit). 1800-lukua hallinneet idealismin muodot (Kant ja Hegel) toistuiivat seuraavalla vuosisadalla monilla uusiutuneilla tavoilla, joissa mielestä riippumaton objektiivinen todellisuus ”asetettiin sulkeisiin” (Husserlin fenomenologia), jäi tavoittamattomaksi rajakäsitteeksi (uuskantilaiset) tai tyhjäksi kategoriaksi (nuori Lukács), josta ei voi mielekkäällä tavalla puhua (nuoren Carnapin looginen positivismi). Myös praxis-filosofit (Heidegger, radikaalit pragmatistit ja monet läntiset marxistit) pitivät tarpeettomana tai mahdottomana puhua maailmasta riippumatta meidän toiminnallisista käytännöistämme. Maailmaa ”konstituoidaan” käsitejärjestelmien ja käytäntöjen kautta, mutta tämä rakennustyö tuottaa vain ”maailmaa-meille”, siis kantilaista ilmiömaailmaa eikä objektiivisia olioita sinänsä.

Postmodernille ajattelulle on ollut tyyppillistä sitoutua oletukseen, jota Jaakko Hintikka on kutsunut näkemykseksi kielestä ”universaalisen ilmaisukeinona” (ks. Kusch ja Hintikka, 1988). Sen mukaan olemme kieleemme vankeja, emme pääse kielen ulkopuolelle, eikä kielen ja maailman välisestä semanttisista suhteista voi mielekkäästi puhua. Analyttisessä filosofiassa ja logiikassa tätä teesiä ovat kannattaneet Gottlob Frege, Bertrand Russell, Ludwig Wittgenstein ja W. V. Quine, mannermaisessa traditiossa Martin Heidegger ja Hans-Georg Gadamer. Tähän samaan yhteyteen kuuluvat Derridan kuuluisa lausahdus ”kielen ulkopuolella ei ole mitään”, Lyotardin yhteismitattomat kielipelit ja hylkäys metakielen mahdollisuudelle, Baudrillardin semioottinen luonnehdinta merkeille ilman viittauskohdetta sekä Rortyn ”anti-

representationalismi”. Universaalikielen oletuksen pohjalta on hankala päästä edes muotoilemaan totuuden korrespondenssiteoriaa tai objektiivisen tiedon ihannetta, joten sen kannattajat ovat olleet taipuvaisia hyväksymään kielellisen ja totuudellisen relativismin. Kielen ja maailman välisen esitävän suhteen tarkasteluun tarvitaan mm. Boolean, Hilbertin, Husserlin, Carnapin, Tarskin ja Hintikan kehittelemää näkemystä kielestä kalkyylinä, jolle voidaan antaa erilaisia semanttisia tulkintoja, joten tämä ajatustapa on luonteva realismin liitolaisten.

Postmoderniin ajatteluun liittyy myös pyrkimys tarkastella (universaalikieltä laajemmin) niitä taustaehtoja, joiden puitteissa uskomuksia tai tietoa tuotetaan – olivatpa nämä käsitteitä, kulttuureja, sosiaalisia intressejä tai poliittista valtaa. Tulokset voivat olla sinänsä hyödyllisiä ja valaisevia. Esimerkiksi Korvela ja Vuorelma (2020, s. 52), toteavat perustellusti, että ”konstruktivistinen tutkimusote” (siis Foucault) tarjoaa politiikan tutkijalle välineen ”vallan ja tiedon välisen verkoston purkamiseen” ja myös populistisen retoriikan analysoimiseen (vrt. Niiniluoto, 2003b). Jos saa toivoa, tätä lisää kiitos! Filosofisena projektina tässä on kuitenkin ongelmana tällaisen analyysin yksipuolisuus, sillä siinä jää vaille huomiota tiedon muodostamisen toinen tärkeä ulottuvuus: vuorovaikutus todellisuuden kanssa (kuten havainnot, kokeet, haastattelut, hypoteesien testaus). (Tämä realistinen puoli puuttuu myös Jürgen Habermasin konsensussteoriasta, jonka mukaan faktuaalisten ja normatiivisten väitteiden totuus on ”herruudesta vapaan kommunikaation raja-arvo”. Sen sijaan, kuten Määttänen [2019] toteaa, se voidaan sisällyttää Charles Peircen oppilaan Deweyn pragmatismiin.) Yhtä yksipuolista olisi ajatella, että tieto muodostuu passiivisesti, kun todellisuus sellaisenaan heijastuu tai peilautuu ihmismieleen.

Realistin strategiana onkin tutkia (Juha Mannisen termin) tiedon muodostusta ”kaksoismääräytymisen” kautta: tutkittava kohde (luonto tai yhteiskunta) ja tutkijoiden yhteisö sosiaalisine taustoineen yhdessä tuottavat tieteen tutkimustuloksia, jotka parhaimmillaan antavat objektiivisesti totuudenmukaista tai totuudenkaltaista tietoa maailmasta. Jos rajoitutaan vain siihen, miten valta tuottaa tietoa, päädytään ongelmalliseen

konstruktionismiin. Foucault-monografiassaan Martin Kusch (1993), itsekin tunnettu varsin radikaalina relativistina, osoittaa tämän ranskalaisen ajattelijan ”genealogisen menetelmän” johtavan perspektivismiin, tiedolliseen relativismiin ja ”irrealismiin”, jolle tutkimuskohteet (kuten hulluus ja seksuaalisuus) konstruoidaan käytänteiden ja diskurssien kautta. Tästä syystä myös Korvelan ja Vuorelman (2020) tieteenfilosofinen huomautus, jonka mukaan ”Foucault on yhtä vähän vastuussa tutkimistaan vallan ja kontrollin mekanismeista kuin Isaac Newton painovoimasta” (s. 52), on problemaattinen.

Hämäläisen esityksestä puuttuu myös esimerkkejä filosofien tosiasiallisesta ajautumisesta relativismin radikaaleihin muotoihin. Feministisen tieto-opin itseään ”postmoderniksi” kutsuva koulukunta on hylännyt kaiken naisiin liittyvän olemusajattelun, siis myös kyseenalaisen erottelun miehen ja naisen tietoon. Mutta kun valkoiset keskiluokkaiset länsimaiset heteronaiset eivät saa puhua mustien köyhien aasialaisten lesbojen äänellä, kaikki tutkijan henkilöön ja situaatioon liittyvät tekijät saattavat vaikuttaa hänen kannanottoihinsa. Ääripäässä tällä tiellä on Protagoraan subjektiivinen relativismi, jossa kukin yksilö on ainutkertainen ”totuuden” lähde (ks. Niiniluoto, 2003a, s. 270). Tällöin ei tehdä eroa ensimmäisen persoonan henkilökohtaisten kokemusten (”Minusta tuntuu, että ...”) sekä ihmisten piirteitä ja käyttäytymistä koskevien tieteellisten yleistysten välillä. Tällaista totuusrelativismia parempi vaihtoehto – mikä olikin naistutkimuksen alkuperäinen päämäärä – on turvata tieteenharjoituksen demokraattista perustaa ja tiedeyhteisön monipuolisuutta koulutuksen tasa-arvon avulla (ks. Niiniluoto, 2020).

Vaikka Hämäläinen on sensitiivinen puhuesaan ”kulttuuriosastojen” tarjoamasta julkisuudesta, hänen tapansa argumentoida, että Trump ei ole postmoderni, ei mielestäni ota riittävästi huomioon sitä, että suurtenkin ajattelijoiden tosiasiallinen kulttuurivaikutus usein välittyy heistä muodostettujen populaarien ja vulgaarien tulkintojen kautta. Se, mitä he todella ajattelivat ja tarkoittivat, ei ehkä ratkaise heidän jälkimainettaan. Postmodernistit eivät ole myöskään viattomia siinä, että he tulivat leimatuiksi ”vaarallisina relativisteina”. Ainakin Feyerabend näytti suu-

resti nauttivan roolistaan tieteeseen kauhukakarana, joka vapauden nimissä heittää ”jäähyväiset järjelle”. Jos he oikeasti arvostivat totuutta ja objektiivista tietoa, miksi he eivät retorisisissa strategioissaan tuoneet tätä julki? Jos Lyotard vain esittää postmodernin tilanteen ”omaa aikaansa kuvaavana faktana” eikä relativismin filosofisena puoltona (Hämäläinen, 2019, s. 60–62), miksei hän edes yrittänyt nostaa ääntään realismin puolesta? Jos postmodernistit Jussi Ahlrothin sanoin vain ”löysivät totuuden ruumiin”, hautasivatko he sen elävänä ilman elvytysyrityksiä? Erityisen selvää vastaava ongelma oli relativististen tieteesosiologioiden tapauksessa, kun he ensin omaksuivat tieteen epärationaalisuuden ”metodologisina oletuksena” ja sitten kielsivät epistemologiset selitykset tieteen menestykselle. Bruno Latour, tieteiden sodan veteraani antirealistien rintamassa, onkin äskettäin *New York Times* -lehden haastattelussa pahoitellut (vilpittömästi tai sitten ei), että hänen tarkoituksenaan ei koskaan ollut kyseenalaistaa tieteen asemaa ja auktoriteettia (Hämäläinen, 2019, s. 161).

Debatti jatkuu

Tieteenfilosofian luonteeseen kuuluu, että debatti realistien ja antirealistien välillä tulee jatkumaan – mutta toivottavasti rakentavalla ja vastapuolta kunnioittavalla tavalla. Niinpä en omalta osaltani allekirjoita Korvelan ja Vuorelman (2020) kommenttia, jonka mukaan totuudenjälkeisen ajan käsite on ”kamppailun väline 2010-luvun tieteiden sodassa” (s. 51, 54). Postmodernien virtausten suosio filosofisen tutkimuksen piirissä on ollut vähitellen hiipumassa, ja niiden ehkä ajankohtaisiin ilmentymä ”posthumanismi” keskittyy – totuuden ja tiedon sijaan – purkamaan ihmisen, eläimen, kyborgin ja robotin välisiä eroja ja arvohierarkioita. Tämä antaa kaltaisilleni valistushumanismin kannattajille intellektuaalista haastetta, mutta tuskin aihetta sodan julistukseen.

Kaikkia sotakirveitä ei kuitenkaan ole vielä haudattu. Suomessa Osmo Tammisalo on jatkanut *Skeptikko*-lehdessä nykyfeminismin pommitusta evoluutiobiologian pohjalta. Yhdysvalloissa vuonna 2017 antirelativistit Peter Boghossian ja James Lindsay toistivat fyysikko Alan Sokalin 1990-luvun ”keposen” saamalla julkaistua *Cogent Social Science* -lehdessä salanimellä valeartikkelin, joka otsikon

mukaan ”käsitteellinen penis on sosiaalinen konstruktio”. Seuraavana vuonna yhdessä Helen Pluckrosen kanssa tehtailtu valekirjoitus koirapuistojen raiskauskulttuurista hyväksyttiin *Gender, Place & Culture* -lehteen. Heidän huolenaan on, että tiede politisoituu väärällä tavalla, jos edistykseksiä asioita (kuten sukupuolisten tai etnisten vähemmistöjen oikeudet) tukeva ”soveltavaan postmodernismiin” nojautuva huonolaatuinen tiede julistetaan immuuniksi kritiikille. Arviot tästä uudesta sodanjulistuksesta ovat olleet ristiriitaisia, ja Boghossian sai tempustakaan nuhteet omalta yliopistoltaan. Vaikka vertaisarviointi mainituissa tapauksissa on epäonnistunut, olen samaa mieltä Nora Hämäläisen kanssa (2019, s. 116), että Boghossian kumpaneineen yrittää liian kapean aineiston pohjalta aiheettomasti kumota nimellä ”vääryystutkimukset” (*grievance studies*) yhteen niputetut akateemiset alat pelkäksi sofisteriaksi. Naistutkimuksena yliopistoissa aloittanut sukupuolentutkimus on tärkeä tieteenala, jota voi harjoittaa myös tieteellisen realismin pohjalta (ks. Niiniluoto, 2016).

Korvela ja Vuorelma (2020) arvioivat edelleen, että totuudenjälkeinen aika on väline ”perinteisessä poliittisessa vastakkainasettelussa vasemmiston ja oikeiston sekä liberaalien ja konservatiivien välillä” (s. 54). Lisäksi ”postmodernia ajattelua kohtaan esitetty syytös yhdistää tieteiden sotaa käyviä realisteja, oikeistopopulisteja ja konservatiivivaikuttajia” sekä tarjoaa aseensa yliopistojen autonomiaa vastaan. Tämä on hämmäntävää, koska olen koko aikuisikäni pitänyt itseäni tieteellisenä realistina, liberaalina ja puolueisiin sitoutumattomana vasemmistolaisena. Muutenkaan tieteiden sodan 1990-luvun rintamien poliittinen jako ei kulkenut näillä linjoilla, vaan pikemminkin vasemmiston sisällä: realisti Sokalin lähtökohtana olivat vasemmistolaiset ajatukset, samalla kun monet kriitikot katsoivat ”akateemisen vasemmiston” joutuneen postmodernin irrationalismin pauloihin. Myös yhdysvaltalainen Boghossian ilmoittautuu liberaaliksi vasemmistolaiseksi, ja Pluckrose tunnetaan myös Trump-kriitikkona.

Rintamalinjojen sekavuutta kuvastaa toimittaja Jussi K. Niemelän (2019) kitkerä arvostelu emerituskansleri Kari Raivion mainiosta *Näytön paikka* -teoksesta. Arvostelussa tuomitaan postmodernin totuusrelativismin ohella mm. ”vihapuheesta vou-

hottaminen”, Venäjän trollitehtaiden syyttely, internetin säätely, ilmastonmuutoksen ”eskatologinen mediahysteria”, valtamedian puolueellisuus sekä yliopiston ”papiston” ylimielisyys ja ”älyllinen korruptoituminen”. Tämä erikoislaatuinen yksittäinen esimerkki osoittaa, että postmodernismin vastustus voidaan todellakin yhdistää oikeistopopulismiin ymmärtämiseen ja yliopiston moittimiseen. Niemelän kuvaus totuudenjälkeisen ajasta on jokseenkin täysin vastakkainen minun arviolleni: hänelle ”kärsivä ja ahdistunut lähimmäinen” on uhri, mutta tärkeimpiä syytäviä ongelmiin ovat juuri ne instituutiot, joihin itse asetan suurimman toivon: yliopistojen tutkimus ja vastuullinen journalismi. Vaikka Niemelä onkin aiemmin puolustanut tieteellistä maailmankuvaa Skepsis ry:n piirissä, hänen polemiikkinsa pohjalta ei nähdäkseni pidä tehdä mitään yleistyksiä tieteellisen realismin aatteellis-poliittisesta asemasta.

Maamme nykytilanteessa postmodernistien osaltaan innoittamaa edistyksellistä identiteettipolitiikkaa löytyy parhaiten lähinnä vihreiden, RKP:n ja vasemmistoliiton parissa, kun taas perussuomalaiset ovat omissa linjauksissaan arvostelleet ”postmodernia tekotaidetta”. Ennen kuin ajaudumme salaliittoteorioiden suohon, on syytä huomata, että samat sanat saavat eri merkityksiä, kun perussuomalaiset hyökkäävät postmodernia kulttuuripolitiikkaa vastaan oman konservatiivisen nationalisminsa pohjalta ja samalla ihailevat Trumpia, joka kyynisenä sarjavalehtelijana heijastelee postmodernia totuudenvastaisuutta. Ehkä perussuomalainen tai muu tiedekielteinen politiikka (à la Trump, Orbán, Erdoğan) tarjoaa ”hedelmällistä maaperää yliopistojen politisoinnille”, mutta tätä ei pidä sekoittaa tieteen objektiivisuuden ja yliopistojen autonomian puolustukseen tieteellisen realismin (ks. Niiniluoto, 2011) tai sivistyneen pragmatismien (ks. Kivistö ja Pihlström, 2018) pohjalta.

Lähteet

Ehrnrooth, Jari, ”Totuutta edeltävä aika jatkuu yhä” (2019). yle.fi/uutiset/3-11104555.
 Grahn-Wilder, Malin (toim.), *Skeptisismi: Epäilyn ja etsinnän filosofia*. Gaudeamus, Helsinki, 2015.
 Habermas, Jürgen, ”Moderni – keskeneräinen projekti”. Teoksessa Jussi Kotkavirta ja Esa Sironen (toim.), *Moderni/postmoderni*, Tutkijaliitto, Jyväskylä, 1986, 95–113.
 Hautamäki, Antti, *Näkökulmarelativismi: Tiedon suhteellisuuden ongelma*. SoPhi, Jyväskylä, 2018.
 Hautamäki, Antti, ”Totuusteorioiden ja totuuden jälkeinen aika”. Tie-

teessä tapahtuu 37: 5 (2019), 55–56.
 Hitler, Adolf, *Taisteluni, Ensimmäinen osa: Tilinteko*. WSOY, Porvoo, 1942.
 Hämäläinen, Nora, *Är Trump postmodern? Förlaget*, Helsingfors, 2019.
 Kilpinen, Erkki, ”Totuuden tavoittelusta”. *Tieteessä tapahtuu* 37: 4 (2019), 50.
 Kivistö, Sari ja Pihlström, Sami, *Sivistyksen puolustus: Miksi akateemista elämää tarvitaan?* Gaudeamus, Helsinki, 2018.
 Korvela, Paul-Erik ja Vuorelma, Johanna (toim.), *Puhun niin totta kuin voin: Politiikka faktojen jälkeen*. Docendo, Jyväskylä, 2017.
 Korvela, Paul-Erik ja Vuorelma, Johanna, ”Politiikan totuudet eivät ole tieteenfilosofiaa”. *Tieteessä tapahtuu* 38: 1 (2020), 51–55.
 Kusch, Martin, *Tiedon kentät ja kerrostumat – Michel Foucault’n tietentutkimuksen lähtökohdat*. Pohjoinen, Oulu, 1993.
 Kusch, Martin ja Hintikka, Jaakko, *Kieli ja maailma*. Pohjoinen, Oulu, 1988.
 Lehtinen, Aki Petteri, ”Sisältöä totuudenmukaisuudelle”. *Tieteessä tapahtuu* 37: 2 (2019), 17–22.
 Löppönen, Paavo, *Vapauden markkinat – Uusliberalismin kertomus*. Tampere: Vastapaino, 2017.
 Löppönen, Paavo, ”Populismien ideologia ja politiikka”. *Kanava* 48: 2 (2020), 18–23.
 Määttä, Pentti, ”Jottei totuus unohtuisi”. *Tieteessä tapahtuu* 37: 5 (2019), 57–60.
 Niemelä, Jari, ”Kriisin jälkeistä yhteiskuntaa nostetaan sivistyksen avulla”. *Helsingin Sanomat* 1.5.2020, B16.
 Niemelä, Jussi K., ”Politiikan, tieteen ja julkisen sanan rajapinnoista näytön valossa”. *Skeptikko* 2/2019, 26–29.
 Niiniluoto, Ilkka, ”Tiedon tulevaisuus”. Teoksessa Ilkka Niiniluoto ja Heikki Nyman (toim.), *Tulevaisuus*, Otava, Helsinki, 1986, 195–215.
 Niiniluoto, Ilkka, ”Moderni ja postmoderni kulttuuri”. *Parnasso* 28 (1988), 267–273. Myös teoksessa *Järki, arvot ja välimeet*, Otava, Helsinki, 1994, 156–171.
 Niiniluoto, Ilkka, *Informaatio, tieto ja yhteiskunta*. Helsinki: Valtion painatuskeskus, 1989.
 Niiniluoto, Ilkka, ”Realismi, praksismi ja relativismi”. Teoksessa *Maailma, minä ja kulttuuri*, Otava, Helsinki, 1990, 43–87.
 Niiniluoto, Ilkka, ”Valheen viestit”. Teoksessa *Järki, arvot ja välimeet*, Otava, Helsinki, 1994, 156–171.
 Niiniluoto, Ilkka, ”Mitä vikaa on relativismissa?”. Teoksessa *Totuuden rakastaminen*, Otava, Helsinki, 2003, 251–278.
 Niiniluoto, Ilkka, ”Tieto/valta”. Teoksessa *Totuuden rakastaminen*, Otava, Helsinki, 2003, 237–250.
 Niiniluoto, Ilkka, *Dynaaminen sivistysyliopisto*. Gaudeamus, Helsinki, 2011.
 Niiniluoto, Ilkka, ”Onko tiedolla sukupuolta?”. Teoksessa Kristina Rolin, Olli-Pekka Moisio, Martina Reuter ja Miira Tuominen (toim.), *Sukupuoli ja filosofia*. SoPhi, Jyväskylä, 2016, s. 80–89. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/51116>.
 Niiniluoto, Ilkka, ”Kuka hukkas totuuden?”. *Tieteessä tapahtuu* 37: 2 (2019), 9–15.
 Niiniluoto, Ilkka, ”Social Aspects of Scientific Knowledge”. *Synthese* 197: 1 (2020), 447–468.
 Phillips, Tom, *Totuus – paskapuheen lyhyt historia*. Tammi, Helsinki, 2020.
 Pihlström, Sami, ”Totuus, pragmatismi ja rohkeus uskoa”. *Tieteessä tapahtuu* 37: 3 (2019), 11–18.
 Sirén, Vesa, ”Totuus palasi totuudenjälkeiseen aikaan”. *Helsingin Sanomat* 15.4.2020, A14–A15.
 Soininen, Niko, ”Tieteen rooli totuudenjälkeisellä ajalla”. *Tieteessä tapahtuu* 37: 5 (2019), 35–36.
 Vihma, Antto, Hartikainen, Jarno, Ikäheimo, Hannu-Pekka ja Seuri, Olli, *Totuuden jälkeen*. Teos, Helsinki, 2018.

ILKKA NIINILUOTO

Kirjoittaja on tieteen akateemikko ja teoreettisen filosofian emeritusprofessori Helsingin yliopistossa.

Keskustelu totuudesta päättyy tähän puheenvuoroon.